

DISKURS TUSHUNCHASI, TAHLILI VA UNING ASPEKTLARI

Yusupova Aziza

Andijon davlat chet tillar instituti o‘qituvchisi

E-mail: aziza.yusupova.84x@mail.ru

+998937377779

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikda muhin o‘rin tutadigan tushuncha – diskurs haqida umumiy tasavvur va uning asosiy aspektlari o‘zbek, rus, ingliz tillari misolida tahlil qilingan. Diskursning nazariy asoslarini o‘rganishda uning ma‘no shakllantirish jarayonidagi rolini va madaniy-ijtimoiy aloqalarni qay darajada aks ettirishini ko‘rsatadi. Maqolada M. Fuko, T. Van Deyk, Yu. S. Stepanov va boshqa olimlarning nazariyalari keltirilib, ularning o‘zaro bog‘liqligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: diskurs, nutq, matn, lingvokulturologik aspekt, pragmatik aspekt, siyosiy diskurs, ilmiy diskurs, media diskurs.

ПОНЯТИЕ ДИСКУРСА, АНАЛИЗ И ЕГО АСПЕКТЫ

Аннотация. В данной статье на примере узбекского, русского и английского языков анализируется общее понятие дискурса, занимающее важное место в современной лингвистике, и его основные аспекты. Изучая теоретические основы дискурса, он показывает его роль в процессе смыслообразования и в какой степени он отражает культурные и социальные отношения. В статье изложены теории М. Фуко, Т. Ван Дейка, Ю. С. Степанова и других ученых и объяснена их взаимосвязь.

Ключевые слова: дискурс, речь, текст, лингвокультурный аспект, прагматический аспект, политический дискурс, научный дискурс, медиадискурс.

CONCEPTS OF DISCOURSE, ANALYSIS AND ITS ASPECTS

Annotation. This article analyzes the general idea of discourse, a concept that plays an important role in modern linguistics, and its main aspects using the examples of Uzbek, Russian, and English. In studying the theoretical foundations of discourse, it shows its role in the process of meaning formation and the extent to which it reflects cultural and social relations. The article presents the theories of M. Foucault, T. Van Dijk, Yu. S. Stepanov, and other scholars, and highlights their interrelationships.

Key words: discourse, speech, text, linguocultural aspect, pragmatic aspect, political discourse, scientific discourse, media discourse.

KIRISH

Diskurs – bu nutq yoki matnda bilim, g‘oyalar va fikrlarni shakllantirish va ularni taqdim etish usuli bo‘lib, o‘z ichiga nafaqat ma‘lumotning o‘zi, balki uning taqdim etilgan kontekstini, shuningdek, muloqotning ijtimoiy va madaniy jihatlarini ham oladi. Diskurs ifodalanishiga ko‘ra og‘zaki yoki yozma shaklda bo‘ladi va ilmiy maqolalar, adabiy asarlar, siyosiy nutqlar kabi akademik vositalarni qamrab oladi.

Diskurs tadqiqoti tilshunoslik, falsafa, sotsiologiya va madaniyatshunoslik kabi fanlarda tilning ijtimoiy munosabatlar, boshqaruv va mafkuralarni qanday shakllantirishi haqida tushuncha beradi.

Olamning lisoniy manzarasida diskurs, nutq va matn tushunchalarinig o‘zaro farqlanuvchi va bog‘liqlik xususiyatlari bo‘lib, bu tushunchalar bir-biriga yaqin, lekin o‘ziga xos xususiyatlari va kontekstiga ega.

Diskurs – ma‘nolarni tashkil etish va ijtimoiy-madaniy kontekstda ularni ishlatish usullarini o‘rganadi. U muammolar, fikrlar va kommunikatorlar o‘rtasidagi munosabatlarni keng qamrovda tahlil qiladi. U lingvistik strukturadan kengroq bo‘lib, ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy kontekst va ma‘noni o‘rganadi.

Nutq – til orqali insonning hissiyot va fikrlarini ifoda etib, odatda aniq vaziyatlarda, masalan, suhbat yoki ma‘ruza jarayonida paydo bo‘ladi. Nutqdan asosiy maqsad- ma‘lumot almashinish, fikrlarni bildirish va ijtimoiy munosabatlarni o‘rnatish (kommunikatsiyalashtirish)dir.

Matn – yozma belgilarning ma‘noli to‘plami bo‘lib, kitoblar, maqolalar va boshqa grafik ko‘rinish shakllarida ifodalanadi. Ularning o‘z struktural tuzilishi, grammatikasi, va leksikasi bor. Matnni diskurs va nutqdan tafovuti shundaki u ko‘pincha statik (turg‘un) va aniq bir kontekstda ishlatilishi mumkin.

Diskurs nutq va matn bilan uzviy bog‘liq: nutq diskursiv jarayonni tashkil etsa, matn diskursiv kontekstda analiz qilinadi.

NAZARIY ASOS

“Diskurs” atamasi XX asrning 20-yillarida ilm-fan doirasida keng muhokama qilingan tushunchaga aylangan. Fransuz faylasufi Mishel Fuko va lingvist Norman Ferstenberg uni birinchi bo‘lib o‘rganishni boshlagan. U diskursni faqat lisoniy emas, balki umummadaniy tushuncha sifatida ko‘rib, uning ijtimoiy va boshqaruv munosabatlarini aks ettiruvchi vosita ekanligini ta’kidlagan²⁷¹. M. Fukoning fikricha diskurs birligi va “atom”i bu fikrdir.

V.Z. Demyankov esa diskursni nutq va matnning ijtimoiy-madaniy kontekstdagi to‘liq tizimi sifatida ko‘rib, uni insonlar o‘rtasidagi aloqalar va ma‘no yaratish jarayonlari bilan bog‘lagan. Uning fikricha, diskurs bu faqatgina alohida nutq yoki matn emas, balki ularning ijtimoiy, madaniy, psixologik va kommunikativ kontekstdagi ma‘nosi va funksiyasini qamrab oladi. Demyankov diskursni insonlar o‘rtasidagi aloqalar, ijtimoiy strukturalar va ma‘no

²⁷¹ Foucault, M. (1992). The archaeology of Knowledge. Tavistock Publications.

yaratish jarayonlari bilan bog‘liq ravishda tahlil qiladi. Uning tahlili diskursning shakllanishi, o‘zgarishi va ijtimoiy kontekstdagi roliga e‘tibor qaratiladi²⁷². Olim diskursni nafaqat lingvistik, balki tarmoqlararo yondashuvni tatbiq etgan holda o‘rganishni taklif etgan. Diskurs tabiatiga ko‘ra dinamik hodisa bo‘lib, uning elementlari muloqot shartlari va ijtimoiy kontekstga qarab o‘zgaradi. Diskurs kommunikatorlar maqsadi va motivlaridan kelib chiqib, ifoda etish, ko‘ndirish va manipulyatsiya vazifalarini bajaradi.

Yu.S. Stepanov diskursni “til ichidagi til” sifatida tasvirlab, uni ijtimoiy, madaniy va kommunikativ jarayon sifatida o‘rganishni taklif qilgan. Uning fikricha diskurs ijtimoiy va kommunikativ jarayon bo‘lib, diskurs-bu faqatgina nutq yoki matn emas, balki ularning ijtimoiy kontekstdagi ma‘nosi, funksiyasi va strukturasini ham o‘z ichiga oladi. Stepanov diskursni faqatgina til vositasi sifatida emas, balki insonlar o‘rtasidagi aloqalar, ularning ijtimoiy rollari va madaniy kontekst bilan bog‘liq ravishda ko‘rib chiqadi. Uning ta‘rifida diskurs ijtimoiy voqealar, munosabatlar va madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, shuning uchun u tildan tashqari omillarga ham e‘tibor qaratishni talab qiladi²⁷³. Stepanovning diskurs konsepsiyasi til va ma‘no o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni tushunishga yordam beradi.

Zamonaviy tilshunoslikda yuqoridagi olimlardan tashqari yana ko‘plab olimlarning diskurs haqidagi ta‘riflarini keltirish mumkin: T. Van Deyk, I. R. Galperin, Debora Shifrin, Kaplunenko, Robert de Bogrand va boshqalar.

O‘zbek tilshunoslaridan Sh. S. Safarov esa V. A. Zveginsevning diskursga “diskurs bulutlar orqasiga yashiringan lisoniy hudud” deb bergan ta‘rifini keltirar ekan uni kashf etish va tadqiq qilish yo‘llarini topish zarurligini ta‘kidlagan²⁷⁴.

Diskurs tadqiqotining asosiy aspektlari muloqot jarayoni, kontekst, Ijtimoiy funktsiya, struktura (shakl).

Diskursda muloqot ishtirokchilari (adresat, adresant) va ular o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sir jarayoni muhim ahamiyatga ega.

Diskursning ijtimoiy, madaniy va tarixiy sharoitda qanday yuz berishini o‘rganadi.

Diskurs ijtimoiy normalar, boshqaruv va kommunikatorlar o‘rtasidagi munosabatlarni shakllantirishda vosita bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, siyosiy nutqlar jamoatchilik fikrini shakllantiradi.

Bayonotlar yoki matnlar maqsad, predmet va strategiya bilan birlashtirilgan holda tahlil qilinadi.

DISKURS TADQIQOTI

Zamonaviy tilshunoslikda diskursni tahlil qilish turli sohalarda qo‘llaniladi:

²⁷² Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В.З.Демьянков // Вопросы языкознания. - 1994. - № 4. - С.17 – 33.

²⁷³ Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности / Ю.С.Степанов // Язык и наука конца XX века. – М.: Российский Государственный гуманитарный институт, 1995. – С. 35 – 73.

²⁷⁴ Safarov Sh. Pragmalingvistika. Mongrafiya. Toshkent 2008yil, 318b

Siyosiy diskurs – siyosiy hayotga oid matn va nutqlar. Siyosiy yetakchining saylovoldi nutqi. Masalan, o‘zbek misolida: Amir Temur o‘z farmonlarida adolat va kuchni birlashtirish orqali davlat boshqaruvini mustahkamlash g‘oyalarini ilgari surgan. Rus tilidagi misolni ko‘rsak, “Уважаемые граждане России!” degan murojaatda ijtimoiy birdamlik va ishonchni shakllantirishga qaratilgan maqsad bor.

Barak Obamaning “Yes, we can” shiori siyosiy diskursda umid, birdamlik va o‘zgarishlar g‘oyasini aks ettirgan.

Ilmiy diskurs – ilmiy ishlarda foydalaniladigan terminologiya va argumentatsiya tili. Olimlar orasida aniq ilmiy til ishlatiladi. Masalan, ilmiy maqolalardagi jumlar oddiy muloqotdan farqli ravishda qat’iy grammatik tuzilmalar va maxsus atamalar bilan ajralib turadi. Immanuel Kantning “Aqlning tanqidi” asarida ishlatilgan terminologiyalar (masalan, “transsendental idealizm”) ilmiy diskursning murakkabligiga misol bo‘la oladi.

Misol: “Fotosintez jarayoni quyosh energiyasini kimyoviy energiyaga aylantirishni ta’minlaydi.”

Media diskursi – ommaviy axborot vositalaridagi matnlar va ma’lumotlar. Ommaviy axborot vositalarida foydalaniladigan tilni reklama orqali tahlil qilish.

Misol: Reklamada “Yangi avlod smartfoni! Siz o‘ylagan hamma narsaga ega!” degan ibora muloqotning his-tuyg‘ularga asoslanganligi va xaridorni jalb qilishga qaratilganini ko‘rsatadi.

Diskursning o‘rganilishi ijtimoiy munosabatlarni, hokimiyatning ta’sirini va tilning madaniy qirralarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Diskursning lingvokulturologik jihatida madaniy qadriyatlar va milliy xususiyatlarning aksidir. Misollarni tahlilga tortadigan bo‘lsak, o‘zbek diskursida kollektivizm va emotsionallik ko‘rinsa, rus tilida fikrda aniqlik va konkret maqsad ifodalansa, ingliz tilidagi diskursda individuallik va aniq fikr bildirish ustunlik qiladi. Bu esa sanab o‘tilgan tillarda izomorfik va allomorfik jihatlar mavjudligini bildiradi.

Keyingi misolda ham boshqa farqli holatni kuzatishimiz mumkin: o‘zbek tilida: “Vaqt g‘animat” iborasi vaqtdan to‘g‘ri foydalanish madaniyatini, vaqtning moddiy jihatdan ko‘ra ma’naviy masalalarini aks ettirib, unda ko‘proq ma’naviy va ma’rifiy mazmun mavjud. Rus tilida “Время деньги” (“Vaqt pul”) frazemasi vaqtning qadrlanishi va uni iqtisodiy resursga qiyoslash g‘oyasi yotibdi. Ingliz tilida: “Time is money” iborasi vaqtning resurs sifatida ko‘rgan madaniyatni aks ettiradi. Ibora zamirida vaqtning yo‘qotish xarajatlar oshishiga va daromad kamayishiga olib kelishi mumkinligi to‘g‘risida ogohlantirish yotibdi.

Diskursning pragmatik aspekti bo‘yicha misollarni tahlil qiladigan bo‘lsak, muloqot jarayonida maqsadga erishishda quyidagi vositalar yordamida amalga oshadi: ishontirish, boshqarish yoki auditoriyaga ta’sir qilish usullari (masalan, reklama yoki siyosiy nutqlar) pragmatik tahlil obyekti bo‘ladi. Ularni quyida keltirib o‘tamiz: 1) muloqotdagi maqsadlar: ishontirish: Siyosatchi saylovoldi kampaniyada: “Biz bu mamlakatni yangidan tiklaymiz! Har bir fuqaro uchun imkoniyatlar yaratamiz!” Bu orqali siyosatchi tinglovchini o‘z rejalariga

ishontirishga harakat qilmoqda; hissiy ta‘sir: reklama: “Bu yangi avtomobil bilan siz hayotingizni yengillashtirasiz va oilangiz uchun xavfsizlik yaratishingiz mumkin!”;

2)Nutq aktlari: va‘da: Do‘stingizga: “Ertaga sening tug‘ilgan kuning uchun tort olib kelaman.”; so‘rov: Do‘konda: “Iltimos, menga yangi mahsulot haqida ma‘lumot bera olasizmi?”

XULOSA

Diskurs – bu oddiy nutq yoki matndan tashqarida bo‘lgan murakkab tushuncha bo‘lib, u til, madaniyat va ijtimoiy munosabatlarning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganish uchun asosiy vositadir. Unda lingvokulturologik jihatlar (madaniyat va tilning o‘zaro ta‘siri) va pragmatic jihatlar (maqsadga yo‘nalgan ta‘sir) uyg‘unlashgan. Diskurs insonlar o‘rtasidagi muloqotni nafaqat til orqali, balki madaniy dunyoqarash va qadriyatlar orqali ham shakllantiradi.

Shuning uchun, diskurs tahlili nafaqat tilni o‘rganish, balki xalqning madaniy dunyoqarashini tushunish uchun ham muhim vositasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Foucault, M. (1992). The archaeology of Knowledge. Tavistock Publications.
2. Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989. - 312 с.
3. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В.З.Демьянков // Вопросы языкознания. - 1994. – № 4. - С.17 – 33.
4. Звегинцев В. А. «Предложение и его отношение к языку и речи». 1976. МГУ 308 с.
5. Карасик В.И. Языковая круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004.
6. Каплуненко А.М. Историко – функциональный аспект английской идиоматики: Монография /А.М.Каплуненко. – Ташкент: Изд - во Ташкент. ГПИ им. Низами, 1991. – 126 с.
7. Очилова Н. Н. Замонавий илмий дискурсининг фаркли белгилари Хорижий филология №3, 2020 йил
8. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Mongrafiya. Toshkent 2008yil, 318b
9. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности / Ю.С.Степанов // Язык и наука конца XX века. – М.: Российский Государственный гуманитарный институт, 1995. – С. 35 – 73.